

Przystanek historia

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnie-niemieckie/90845,KZ-Staat-Obozy-niemieckie-i-ich-rola-w-sy-stemie-panstwowego-terroru-19331945.html>



ARTYKUŁ

KZ-Staat. Obozy niemieckie i ich rola w systemie państwowego terroru (1933-1945)

OKRES HISTORYCZNY

(1939-1945) II wojna światowa

Autor: BARTOSZ JANUSZEWSKI 01.04.2022

Szacuje się, że przez wszystkie typy niemieckich obozów, więzień policyjnych oraz gett w okresie III Rzeszy przeszło 18 mln osób. Aż 11 mln z nich zagłodzono, zakatowano, zastrzelono i zagazowano.

Odpowiedzialność za to precyzyjnie zaplanowane i skrupulatnie przeprowadzone ludobójstwo spoczywa na całej niemieckiej machinie państwowej: organach prawodawczych i wykonawczych (w praktyce – nazistowskiej monopartii NSDAP), funkcjonariuszach aparatu policyjnego (SS, SD, Sipo, Orpo), członkach formacji paramilitarnych i wojskowych (SA, Wehrmacht), wymiarze sprawiedliwości. Ta przerażająca efektywność w dziele masowego uśmiercania nie byłaby możliwa bez zaangażowania wielkich koncernów oraz instytucji naukowych. Nie bez powodu Rudolf Höss określił największy z niemieckich łagrów, KL Auschwitz, mianem „przedsiębiorstwa zagłady” (*Vernichtungsanstalt*).

Początki. Obóz wzorcowy - Dachau

Obozy dla przeciwników reżimu nazistowskiego zaczęły powstawać w pierwszych miesiącach po objęciu urzędu kanclerskiego przez Adolfa Hitlera (30 stycznia 1933 r.). Dekret prezydenta Rzeszy Niemieckiej Paula von Hindenburga z 28 lutego tegoż roku o „ochronie państwa i narodu”, którego ogłoszenie było bezpośrednią konsekwencją podpalenia dzień wcześniej Reichstagu (prawdopodobnie prowokacji nazistów), sankcjonował możliwość aresztowania bez postawienia zarzutów karnych i na czas nieokreślony wszystkich tych, których władze uznały za „wrogów państwa i narodu niemieckiego”. W praktyce naziści do przeciwników rodzącej się dyktatury zaliczyli niemal wszystkich: od komunistów, socjalistów, demokratów, pacyfistów, przez katolików i protestantów (w tym również duchownych), monarchistów, Żydów, świadków Jehowy, członków innych ugrupowań i sekt religijnych, po homoseksualistów, osoby aspołeczne, uchylające się od pracy i pospolitych przestępców.



**Theodor Eicke, pierwszy szef
Inspektoratu Obozów
Koncentracyjnych. Fot. z zasobu
IPN**

Pierwszych więźniów osadzano w zakładach karnych, te jednak szybko się przepełniały. By ten problem rozwiązać, 22 marca 1933 r. z rozkazu szefa SS i prezydenta bawarskiej policji Heinricha Himmlera w podmonachijskiej miejscowości Dachau powstał pierwszy obóz koncentracyjny. Był to obóz wzorcowy (*Musterlager*) dla wszystkich kolejnych hitlerowskich kacetów (od: *Konzentrationslager*, KL lub KZ) tworzonych w Rzeszy, a po 1938 r. – również na terenach anektowanych i okupowanych. Drugi komendant Dachau, Theodor Eicke, od 1934 r. inspektor obozów koncentracyjnych, położył fundamenty pod powstający w Niemczech system obozów jako narzędzia państwowego terroru. Opracowane, a następnie wdrożone przez niego w Dachau zasady funkcjonowania kacetów (organizacja, struktura administracyjna, nieludzki regulamin, system kar oraz metody eksploatacji więźniów, formy szkolenia wartowników w duchu pogardy i nienawiści do osadzonych) przyjęły się szybko w innych hitlerowskich lagrach. Jak mówił sam Eicke,

„jakikolwiek współczucie dla wrogów państwa jest niegodne członka SS. [...] Nie bez powodu noszą trupią główkę [...]. Są oni jedynymi żołnierzami, którzy również w czasie pokoju dzień i noc stoją w obliczu nieprzyjaciela za drutami”¹.

Funkcje i przeznaczenie. Kategorie więźniów

Podstawowym celem tworzonego w hitlerowskiej Rzeszy systemu obozów koncentracyjnych było odizolowanie od reszty społeczeństwa tych obywateli niemieckich, którzy nie akceptowali monopolistycznych rządów NSDAP i których nazistowska propaganda oskarżała o „działanie na szkodę państwa i narodu”. 14 października 1933 r. ukazało się rozporządzenie, na mocy którego osoby aresztowane z powodów politycznych miały trafiać do państwowych kacetów.

Pierwszych więźniów osadzano w zakładach karnych, te jednak szybko się przepełniały. By ten problem rozwiązać, 22 marca 1933 r.

z rozkazu szefa SS i prezydenta bawarskiej policji Heinricha Himmlera w podmonachijskiej miejscowości Dachau powstał pierwszy obóz koncentracyjny. Był to obóz wzorcowy (*Musterlager*).

Osadzeni byli oznaczani równobocznym trójkątem (winkiel), skierowanym wierzchołkiem do dołu, przyszytym na przedzie bluzy więźniarskiego drelichu, tzw. pasiaka. Do końca 1933 r. podstawową kategorią więźniów obozów byli więźniowie polityczni, których znakowano winklem czerwonym. Niedługo później, bo już 24 listopada tegoż roku, na podstawie ustawy „o niebezpiecznych przestępcach z nawyku”, która wprowadzała pojęcie „uwięzienia zapobiegawczego” (*Sicherheitsverwahrung*), do kacetów zaczęto kierować recydywistów (zielony winkiel). Trzecią kategorią więźniów byli tzw. aspołeczni (*Asoziale*), oznaczani trójkątem czarnym, do których zaliczono włóczęgów, alkoholików, prostytutki, umysłowo chorych i homoseksualistów (ci ostatni mieli osobne, różowe trójkąty). Od 1935 r. w obozach zaczęto osadzać świadków Jehowy (winkiel fioletowy), w hitlerowskiej Rzeszy określanych mianem badaczy Pisma Świętego, a po tzw. nocy kryształowej (1938 r.) – niemieckich Żydów. Do trójkąta określonej kategorii dołączano wówczas winkiel żółty z podstawą u dołu, co razem tworzyło kształt gwiazdy Dawida.



Mapa z witryny edukacyjnej IPN
Truth about camps
(www.truthaboutcamps.eu)

Więźniów osadzano w lagrze nie w konsekwencji złamania przez nich prawa, lecz w wyniku usankcjonowanego sądownie policyjno-administracyjnego nakazu uwięzienia prewencyjnego (często bezterminowego),

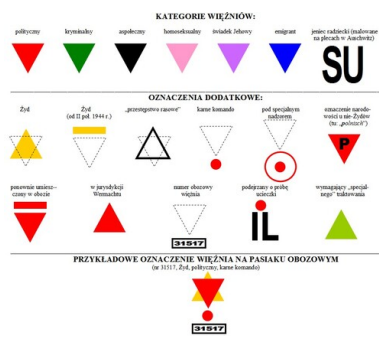
określanego „aresztem ochronnym” (*Schutzhaft*). O zastosowaniu takiej sankcji mogli orzekać prezydenci policji i prezydenci rejencji, a od 1936 r., po przejęciu przez Reichsführera SS Himmlera kompetencji szefa niemieckiej policji, wyłącznie urząd Tajnej Policji Państwowej (*Geheime Staatspolizei*, gestapo). Nakaz aresztowania zazwyczaj sformułowano na tyle ogólnikowo, że tysiące więźniów nigdy nie dowiedziało się, jaka była przyczyna uwięzienia. Więźnia nie tylko pozbawiano wolności osobistej, ale po przekroczeniu bramy obozu stawał się on osobą wyjętą spod prawa – odzierany ze swojej godności i indywidualności, pozbawiony nazwiska, które odciąż zastępował numer obozowy.

Istotą funkcjonowania kacetów była niewolnicza eksploatacja więźniów. Ciężkie prace (osuszanie bagien, roboty budowlane, wydobywcze w kopalniach i kamieniołomach) połączone z biciem, znęcaniem się i powszechnym terrorem ze strony strażników oraz głodowymi racjami żywnościowymi miały służyć stopniowej eksterminacji osadzonych. Dodatkową udrękę stanowiło mianowanie funkcyjnymi (*Lagerälteste* – starszy obozu, kapo – nadzorca komanda, *Vorarbeiter* – brygadzysta) więźniów aspołecznych i kryminalnych. Zabieg ten służył rozbiciu solidarności więźniarskiej oraz wzmożeniu terroru już nie tylko ze strony wachmanów, ale i przedstawicieli „samorządu więźniarskiego” (jak cynicznie więźniów funkcyjnych określali esesmani). Hitlerowska zasada wychowania przez pracę w praktyce oznaczała „wyznaczenie przez pracę” (*Vernichtung durch Arbeit*), zaś wypisywane na bramach obozów hasło „praca czyni wolnym” (*Arbeit macht Frei*) stawało się szyderczym, pustym frazesem. To był trzeci, właściwy i ostateczny cel funkcjonowania niemieckich lagrów.

Rozwój sieci obozów do 1939 roku. Inspektorat Obozów Koncentracyjnych

Pod koniec 1933 r. istniało w Rzeszy ponad pięćdziesiąt obozów koncentracyjnych i ochronnych (*Konzentrationslager*, *Schutzhaftlager*). Były to w większości tzw. dzikie obozy, tworzone pospiesznie i często z pominięciem procedur prawno-administracyjnych, by choć częściowo rozładować przepełnione więzienia (np. KZ-Dürrgoy na przedmieściach Wrocławia, KZ-Quendau pod Królewcem). Zaledwie dwa z nich – Dachau i Columbia-Haus w Berlinie – podlegały SS, pozostałe były administrowane przez SA i gestapo. W czerwcu 1933 r. tylko niewielka część z nich zyskała status państwowych obozów koncentracyjnych. Oprócz pierwszego „legalnego” kacetu, jakim był Dachau, były to m.in. Bad Sulza, Brauweiler, Columbia-Haus, Esterwegen, Fuhlsbüttel, Hammerstein, Kemna, Lichtenburg, Moringen, Oranienburg, Sachsenburg, Sonnenburg². Z początkiem 1934 r. większość dzikich obozów została zlikwidowana, pozostałe włączono w struktury Inspektoratu Obozów Koncentracyjnych (*Inspektion der Konzentrationslager*, IKL). Był to działający od lipca 1934 r. przy sztabie Reichsführera SS organ administrujący niemieckimi obozami koncentracyjnymi w Rzeszy, a później również w krajach okupowanych. Pierwszym inspektorem obozów koncentracyjnych i szefem utworzonych w 1936 r. jednostek strażników obozowych „SS-Trupie Główek” (*Inspekteur der Konzentrationslager und Führer der SS-Totenkopfverbände*) został wspomniany Eicke, do czerwca 1934 r. komendant KL Dachau. Latem tego roku, w następstwie tzw. nocy długich noży SS przejęło kierownictwo nad obozami prowadzonymi przez SA. Od czasu mianowania Himmlera szefem niemieckiej policji (1936 r.) jedynym dysponentem obozów koncentracyjnych było SS. Hitlerowskie kacety w ten sposób stawały się jednym z filarów tworzącego się w Rzeszy imperium Heinricha Himmlera – SS-Staat. Sam Inspektorat Obozów

Koncentracyjnych, którego siedzibą od 1938 r. był podberliński Oranienburg, wchodził w skład Głównego Urzędu SS (SS-Hauptamt). Do 1937 r. wypracowane zostały modelowe zasady funkcjonowania obozu koncentracyjnego, w czym spore zasługi miał Eicke. Określone zostały jego wewnętrzna organizacja i struktura, system szkolenia oraz kompetencji załóg wartowniczych, metody traktowania więźniów.



Winkle oraz pozostałe oznaczenia więźniów niemieckich kacetów.
Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna (autor: Kwz z polskiej Wikipedii; na Wikimedia Commons przeniósł z pl.wikipedia użytkownik Masur)

W przededniu II wojny światowej funkcjonowało na terenie Rzeszy sześć głównych obozów państwowych (koncentracyjnych): Dachau (od 1933 r.), Sachsenhausen (od 1936 r., w miejsce obozu Oranienburg, stąd pełna nazwa KL Sachsenhausen-Oranienburg), Buchenwald (od 1937 r.), Mauthausen (od 1938 r., na terenie anektowanej Austrii), Flossenbürg (od 1938 r.) oraz Ravensbrück (z przeznaczeniem dla kobiet, od wiosny 1939 r.). Każdy z lagrów macierzystych (*Stammlager*) posiadał swoje filie, zwane podobozami (*Aussenlager*, *Nebenlager*) oraz komanda zewnętrzne (*Aussenkommando*).

Do 1939 r. obozy służyły głównie jako miejsce odosobnienia i reedukacji, znacznie rzadziej zaś – eksterminacji. Zabójstwa więźniów dokonywane przez strażników SS zdarzały się już jednak w pierwszym okresie funkcjonowania kacetów (1933–1937), a od 1938 r. przybrały na sile, głównie w stosunku do Żydów. Tylko w listopadzie 1938 r., w następstwie nocy kryształowej, deportowano do lagrów ok. 20 tys. obywateli niemieckiego wyznania mojżeszowego. Znaczna część z nich poniosła śmierć, również w wyniku wykonywanych w obozach egzekucji. Szacuje się, że do momentu agresji na Polskę przez niemieckie obozy przeszło 165–170 tys. więźniów – obywateli niemieckich (w tym mieszkających w Rzeszy Polaków), a po włączeniu

do Rzeszy Austrii, aneksji Sudetów i rozbiorze Czechosłowacji również Austriaków i Czechów. Dziś trudno oszacować, jaki odsetek z nich został zamordowany.



**Richard Glücks, następca
Theodora Eickego. Fot. Wikimedia
Commons/domena publiczna**

Nowe funkcje po wybuchu II wojny światowej. Obozy niemieckie na terenach podbitych

20 września 1939 r. szef Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa SS (*Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*, Sipo i SD) Reinhard Heydrich wydał okólnik, w którym nakazał bezwzględne tępienie wszelkich aktów sabotażu na zapleczu frontu, nakazując eliminację „wrogich elementów”, a jako miejsce straceń wskazując m.in. obozy koncentracyjne. Te zbrodnicze operacje w nomenklaturze niemieckiej były określane mianem „specjalnego traktowania” (*Sonderbehandlung*). Miesiąc później Himmler nakazał, aby wszystkie osoby sprzeciwiające się niemieckim porządkom na okupowanych ziemiach były deportowane do kacetów. W tym celu jeszcze w przededniu agresji na Polskę wzmocniono obsadę załóg SS-*Totenkopfverbände* poprzez zastąpienie dotychczasowych wartowników (powyżej 45. roku życia) młodymi esesmanami w liczbie 10 tys. Ich dowódcą został Eicke, zaś na stanowisku inspektora obozów koncentracyjnych zastąpił go w listopadzie 1939 r. Richard Glücks.

Podstawowym celem tworzonego w hitlerowskiej Rzeszy systemu obozów koncentracyjnych było odizolowanie od reszty społeczeństwa tych obywateli niemieckich, którzy nie akceptowali monopolistycznych rządów NSDAP i których nazistowska propaganda oskarżała o „działanie na szkodę państwa i narodu”.

Agresja na Polskę stanowi punkt zwrotny w dziejach niemieckich obozów, zarówno pod względem liczbowym, struktury narodowościowej więźniów, jak i nowych rodzajów lagrów. Przede wszystkim jednak zmieniło się ich przeznaczenie: dotychczasowe miejsca izolacji opozycji antyhitlerowskiej stały się teraz podstawowym narzędziem terroru wobec podbitych narodów, niewolniczej eksploatacji więźniów (eksterminacja pośrednia) oraz zorganizowanego ludobójstwa (eksterminacja bezpośrednia). Dotychczasowa definicja kacetu jako obozu izolacji i reedukacji („wychowanie przez pracę”) została uzupełniona o nową funkcję: jako miejsca koncentracji i fizycznej eliminacji. Obok dotychczasowych wrogów reżimu pojawiły się zatem nowe kategorie więźniów, uznanych przez przedstawicieli „rasy panów” za „niepotrzebnych zjadaczy”, „niewartych życia” (chorzy psychicznie i niepełnosprawni), „elementy niepełnowartościowe rasowo”, „podludzi” (Słowianie, a od rozpoczęcia programu „ostatecznego rozwiązania” również Żydzi i Romowie³). Wobec tych właśnie grup w miejsce dotychczasowej reedukacji zaczęto stosować procedurę „specjalnego traktowania”.

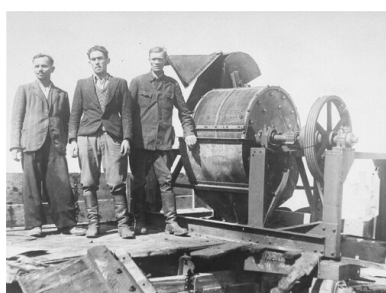
Nazistowskie kacety stały się laboratoriami doskonalenia metod eksterminacji bezpośredniej, do których oprócz masowych egzekucji doszło uśmiercanie zastrzykami z trucizną (tzw. szpilowanie), a od napaści na ZSRS – również gazowanie (jesienią 1941 r. w Auschwitz przeprowadzono pierwszą doświadczalną próbę gazowania przy pomocy preparatu cyklon B na wybranej grupie więźniów polskich i jeńców sowieckich). W obozach lekarze SS przeprowadzali zbrodnicze eksperymenty medyczne, traktując więźniów jak króliki doświadczalne, skutkiem czego znaczna część z nich zmarła.



**Pomnik Ofiar Obozu Zagłady
Treblinka II. Fot. Bartosz
Januszewski**

Od lat 1939-1940 do obozów zaczęli napływać obywatele wielu podbitych państw europejskich. Lagry zyskały charakter międzynarodowy, co przyczyniło się do znaczącego zmniejszenia odsetka więźniów niemieckich, dotychczas dominujących w ich strukturze narodowościowej. Największe nowe kacety hitlerowskie zbudowano w pierwszym okresie wojny (1939-1941), co dowodnie zaświadcza o zbrodniczym przeznaczeniu, jakie po 1939 r. władze niemieckie nadały systemowi obozów w Rzeszy i krajach okupowanych. Było to Neuengamme (od 1938 r. jako filia KL Sachsenhausen, od 1940 r. – samodzielny), Gross-Rosen (1940 r.), Niederhagen (1941 r.), na terenie Francji – Natzweiler-Struthof (1941 r.), Czechosłowacji – Theresienstadt (1941 r.), Wolnego Miasta Gdańska – Stutthof (1939 r.), przede wszystkim jednak w okupowanej Polsce – Posen (Poznań, 1939 r.), Auschwitz (Oświęcim, 1940 r.), Lublin (1941 r.) i Janowska-Lemberg (obóz przy ul. Janowskiej we Lwowie, 1941 r.). Łącznie te 16 lagrów (9 w Rzeszy i 7 na ziemiach okupowanych) tworzyło zasadniczy trzon systemu kacetów podległych „państwu SS” i administrowanych przez IKL. Kolejne dziewięć obozów głównych (koncentracyjnych), powstałych w latach 1942-1944, tego stanu rzeczy już zasadniczo nie zmieniło, tym bardziej że aż sześć z nich nie przetrwało dłużej niż rok. Były to: Herzogenbusch (1942 r.) w Holandii, Plaszow (1942 r.) i Warschau (1943 r.) w Polsce, Nordhausen/Mittelbau- -Dora (1943 r.) i Bergen-Belsen (1944 r.) w Rzeszy, Kauen (1943 r.) na Litwie, Riga-Kaiserwald (1943 r.) na Łotwie, Vaivara (1943 r.) i Klooga (1943 r.) w Estonii.

Pierwszoplanowa funkcja, jaką zyskały kacety po 1939 r., była ściśle uzależniona od powodzenia na frontach, a co za tym idzie od sytuacji militarno-ekonomicznej Rzeszy. Od 1942 r. szybka i masowa eksterminacja bezpośrednia „podludzi” została zastąpiona doraźną i utylitarną potrzebą ich niewolniczej eksploatacji jako siły roboczej. Unicestwienie zeszło na plan drugi, przyjmując formę anihilacji pośredniej (wspomniane *Vernichtung durch Arbeit*). Nie dotyczyło to więźniów żydowskich, wobec których machina zagłady wykazywała zabójczą „wydajność” do ostatnich miesięcy wojny, odwrotnie proporcjonalnie do klęsk wojennych, jakie ponosił Wehrmacht.



Więżniowie KZ Janowska-Lemberg
jako członkowie
Sonderkommando 1005 przy
maszynie do mielenia ludzkich
kości, 1944. Fot. Wikimedia
Commons/domena publiczna

Administracja obozów po 1939 roku. RSHA i SS-WVHA

Z chwilą wybuchu II wojny światowej instytucją decyzyjną wobec osadzonych w państwowych obozach koncentracyjnych stał się utworzony decyzją Himmlera z 27 września 1939 r. Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA). Na jego czele stanął dotychczasowy szef Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa SS, Reinhard Heydrich. Kiedy w maju 1942 r. zginął w zamachu zorganizowanym przez członków czeskiego ruchu oporu, przez kilka kolejnych miesięcy czasowo pełniącym obowiązki zwierzchnika RSHA był Bruno Streckenbach, zaś od stycznia 1943 r. do końca wojny funkcję tę pełnił Ernst Kaltenbrunner.

W ramach przygotowań do „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” (*Endlösung der Judenfrage*), które miało rozpocząć się w 1942 r. od wyniszczenia Żydów polskich (operacja „Reinhardt” – *Einsatz Reinhardt*), w okupowanej Polsce zbudowano cztery ośrodki natychmiastowej zagłady, określane przez oprawców mianem SS-*Sonderkommandos*.

Obok RSHA drugą najwyższą władzę nad obozami miał powstały z początkiem 1942 r. Główny Urząd Gospodarki i Administracji SS (*SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, SS-WVHA), na którego czele przez

cały okres jego istnienia stał Oswald Pohl. Inspektorat Obozów Koncentracyjnych, działający dotychczas w strukturach Głównego Urzędu SS, a od 1940 r. Głównego Urzędu Dowodzenia SS, wszedł teraz w skład SS-WVHA, jako jeden z jego pionów: D – obozy koncentracyjne (*Amtsgruppe D – Konzentrationslager*). Jego szefem, piastującym to stanowisko do końca wojny, był dotychczasowy inspektor obozów i sukcesor Eickego, Glücks. Jeśli w gestii Urzędu IV RSHA (gestapo) leżały decyzje o deportacjach do obozów oraz los przebywającego w lagrze więźnia, to SS-WVHA decydował o eksploatacji siły roboczej więźniów i związanej z tym lokalizacji podobozów w pobliżu przedsiębiorstw i koncernów.

Jak duże było zapotrzebowanie na siłę roboczą wraz z przybierającą coraz bardziej niepomyślną dla Niemiec obrót wojną, świadczy fakt, że w 1941 r. istniejące obozy posiadały 23 filie, zaś z początkiem 1945 r. 22 obozy główne miały ich już ponad 1,2 tys. Znamienne, że już na przełomie 1942 i 1943 r. władze RSHA zarządziły, by do kacetów zostali przekazani wszyscy Polacy przetrzymywani dotąd w więzieniach Generalnego Gubernatorstwa. Znaczna część podobozów i komand zewnętrznych usytuowana była w pobliżu 25 przedsiębiorstw będących własnością SS i administrowanych przez Urząd W („Przedsięwzięcia gospodarcze”) SS-WVHA. Ścieranie się przedsięwzięć o charakterze eksterminacyjnym (RSHA) z ekonomicznymi (SS-WVHA) prowadziło często do sporów kompetencyjnych oraz chaosu w zarządzaniu „obozowym imperium”, na czym zawsze najgorzej wychodzili więźniowie.

Podlegające RSHA placówki gestapo, funkcjonujące w obozach koncentracyjnych pod nazwą *Politische Abteilung* (oddział polityczny), decydowały m.in. o egzekucjach bądź innych sankcjach wobec więźniów. Niezależnie od tego stojący na czele administracji lagrów komendanci, kompetencyjnie podlegający Urzędowi D SS-WVHA (który przekazywał im instrukcje dotyczące zarządzania obozami), mieli wolną rękę w kwestii stosowania kar, włącznie z karą śmierci.



Ogrodzenie z drutu kolczastego w

KL Auschwitz. Fot. Bartosz

Januszewski

Niemieckie lagry na ziemiach polskich. Typy obozów

Na terytorium II RP i Wolnego Miasta Gdańska okupant niemiecki zorganizował łącznie siedem lagrów mających status państwowych obozów koncentracyjnych. Były to w kolejności powstania: Stutthof i Posen⁴ (1939 r.), Auschwitz (1940 r.), Lublin i Janowska-Lemberg (1941 r.), Plaszow (1942 r.), Warschau (1943 r.).

Od września 1939 do końca 1942 r. liczba zarejestrowanych w obozach więźniów zwiększyła się z 21 tys. do 90 tys. W sierpniu 1943 r. samych zewidencjonowanych więźniów było 225 tys., z czego aż 75 tys. przypadło na Auschwitz. Latem 1944 r. liczba osadzonych wynosiła ponad 500 tys., a z początkiem następnego roku osiągnęła wysokość 715 tysięcy.

W ramach przygotowań do „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” (*Endlösung der Judenfrage*), które miało rozpocząć się w 1942 r. od wyniszczenia Żydów polskich (operacja „Reinhardt” - *Einsatz Reinhardt*), w okupowanej Polsce zbudowano cztery ośrodki natychmiastowej zagłady, określane przez oprawców mianem *SS-Sonderkommandos* (komanda specjalne). Dopiero po wojnie w niemieckiej historiografii przyjęto dla tych obozów termin *Vernichtungslager* lub *Vernichtungsstätte* (obóz zagłady, miejsce zagłady). Były to w kolejności powstania Kulmhof (Chełmno, 1941 r.), Belzec, Sobibor i Treblinka II (wszystkie w 1942 r.). Nie podlegały one administracji IKL, gdyż w przeciwieństwie do obozów koncentracyjnych (gdzie deportowanych więźniów umieszczano w komandach pracy i tym samym podlegali one stopniowemu wyniszczeniu poprzez ciężką pracę i warunki bytowe), ofiary obozów zagłady natychmiast po przybyciu były uśmiercane w komorach gazowych. Już w 1942 r. do *Endlösung* włączono ponadto dwa z dotychczasowych kacetów: KL Lublin (Majdanek) i KL Auschwitz (w tym ostatnim nowo przybyłych Żydów w większości uśmiercano w komorach gazowych największego z podobozów - Birkenau). Tym samym obozy w Oświęcimiu i na Majdanku połączyły w sobie funkcje obozu koncentracyjnego i ośrodka natychmiastowej zagłady. Poza terenem okupowanej Polski Niemcy stworzyli w 1942 r. jeszcze jeden obóz zagłady, który zlokalizowali w Małym Trościeńcu na przedmieściach Mińska (Białoruś).

Oprócz obozów koncentracyjnych i obozów (ośrodków) zagłady reżim nazistowski wytworzył również szereg innego typu lagrów. Do kategorii obozów niemieckich należy przy tym zaliczyć więzienia Sipo, które jako miejsca uwięzienia (izolacji) oraz represji i eksterminacji wpisują się w kryteria definicyjne kacetów. Ograniczając się wyłącznie do terenów okupowanej Polski, możemy wyróżnić ich następujące typy:

- obozy jenieckie (*Kriegsgefangenenlager* – Kgf.-Lager), w tym:

a) obozy jenieckie dla szeregowców i podoficerów (*Stammlager für Kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere lub Stammmannschaftsager* – Stalag), np. Stalag I F Sudauen (obóz dla jeńców wojennych w Suwałkach),

b) obozy jenieckie dla oficerów (*Offizierslager für kriegsgefangene Offiziere* – Oflag), np. *Kriegsgefangenenendurchgangslager Soldau* – Kgf.-DL Soldau (obóz przejściowy dla jeńców wojennych w Działdowie),

- obozy dla „jeńców cywilnych” (*Gefangenenlager* – GL lub *Zivilgefangenenlager* – ZGL), np. *Zivilgefangenenlager Stutthof* (obóz jeńców cywilnych w Sztutowie), *Gefangenenlager Soldau* (obóz jeńców w Działdowie),

- obozy przejściowe (*Durchgangslager* – Dulag, DL), np. *Durchgangslager 121* (obóz przejściowy w Pruszkowie), *Durchgangslager Soldau* (obóz przejściowy w Działdowie),

- obozy pracy, obozy pracy wychowawczej i obozy pracy przymusowej (*Arbeitslager* – AL, *Arbeitserziehungslager* – AEL, *Zwangsarbeitslager* – ZAL), np. *Arbeitslager Treblinka I* (obóz pracy w Treblince), *Arbeitslager Warschau* (obóz pracy w Warszawie), *Arbeitserziehungslager Soldau* (obóz pracy wychowawczej w Działdowie), *Zwangsarbeitslager Zaslau* (obóz pracy przymusowej w Zaslawiu),

- obozy pracy dla Żydów (*Judenlager* – Julag), np. *Judenlager Poniatowa* (obóz pracy dla Żydów w Poniatowej),

- obozy specjalne (*Sonderlager*) przeznaczone dla ważnych więźniów, najczęściej wyodrębnione z części terenu obozu koncentracyjnego (np. *Sonderlager Stutthof*, *Sonderlager A* na terenie KL Auschwitz),

- obozy dla młodzieży, obozy karne dla młodzieży (*Jugendlager* lub *Jugendverwahrlager*, *Jugendstrafager*), np. *Polen-Jugendverwahrlager der Sicherheitspolizei in Litzmannstadt* (obóz policji bezpieczeństwa dla młodzieży polskiej w Łodzi), *Ost-Jugendverwahrlager der Sicherheitspolizei in Tübingen* (obóz policji bezpieczeństwa dla młodzieży ze Wschodu w Konstancynie Łódzkiej),

- więzienia policyjne (*Polizei-Gefängnis*), np. *Polizei-Gefängnis Fort III Modlin-Neuhof* (Pomiechówek) (więzienie policji bezpieczeństwa w Pomiechówku pod Nowym Dworem Mazowieckim).

Bilans

Od września 1939 do końca 1942 r. liczba zarejestrowanych w obozach więźniów zwiększyła się z 21 tys. do 90 tys. W sierpniu 1943 r. samych zewidencjonowanych więźniów (Żydzi oraz Romowie z transportów przeznaczonych do natychmiastowej eksterminacji nie byli rejestrowani) było 225 tys., z czego aż 75 tys. przypadło na największy nazistowski kacet – Auschwitz. Latem 1944 r. liczba osadzonych wynosiła ponad 500

tys., a z początkiem następnego roku osiągnęła rekordową wysokość 715 tys. Pod koniec II wojny światowej, po wymordowaniu większości więźniów żydowskich, największy odsetek osadzonych stanowili Polacy (25–30 proc.). Na początku 1945 r. z likwidowanych naprędce obozów ewakuowano w głąb Rzeszy ok. 250 tys. więźniów⁵. Znaczna ich część nie przeżyła tzw. marszów śmierci.

Spośród samych tylko ujętych w ewidencji 2,7 mln więźniów obozów koncentracyjnych, w latach 1933–1945 zginęło 1,2 mln⁶. Uwzględniając jedynie największe nazistowskie kacety, najwyższy odsetek ofiar w stosunku do liczby osadzonych osiągnęły lagry położone w okupowanej Polsce: KL Auschwitz (85 proc.), KL Stutthof (60 proc.), KL Lublin (52 proc.). W ośrodkach natychmiastowej zagłady, zlokalizowanych również na terenie podbitej Polski (Kulmhof, Belzec, Sobibor, Treblinka, Auschwitz-Birkenau, Lublin) wymordowano 2,8 mln Żydów, z których blisko 2 mln było obywatelami polskimi⁷. Drugą po Żydach grupą narodowościową, która poniosła najwięcej ofiar spośród więźniów obozów koncentracyjnych i zagłady, byli Polacy (ok. 1,5 mln)⁸.

Na terenie Rzeszy (w granicach z 31 grudnia 1937 r.) oraz w siedemnastu okupowanych państwach Europy Niemcy zorganizowali łącznie ok. 12 tys. obozów, podobozów, komand pracy, gett i więzień. Blisko połowę takich ośrodków zlokalizowano na ziemiach polskich – więziono w nich ok. 7,5 mln, z czego zamordowano 6,7 mln, głównie Żydów i Polaków. Z niemal 4,5 mln obywateli RP, którzy przeszli przez hitlerowskie lagry, zginęło ok. 3,5 mln⁹. W samych obozach koncentracyjnych i ośrodkach natychmiastowej zagłady zginęło co najmniej 7,2 mln spośród ok. 9 mln więźniów (81 proc.). Dokładnej liczby więźniów i ofiar nie sposób ustalić, gdyż oprawcom udało się w znacznym stopniu zatrzeć ślady swoich zbrodni.



Brama obozu koncentracyjnego Dachau, zdjęcie z okresu funkcjonowania lagru. Fot. z zasobu IPN

Tekst pochodzi z numeru 3/2022 „Biuletynu IPN”

Czasopismo do nabycia w księgarniach IPN, placówkach Poczty Polskiej, sieciach EMPIK

oraz na stronie ipn.poczytaj.pl

¹ *Autobiografia Rudolfa Hössa, komendanta obozu oświęcimskiego*, wstęp F. Ryszka, tłum. W. Grzymski, Warszawa 1990, s. 65.

² W latach 1935–1936 zamknięto niewielkie obozy, m.in. Columbia-Haus, Esterwegen i Oranienburg, a więźniów przeniesiono do nowo powstałego i dużo większego KL Sachsenhausen. W 1937 r., w miejsce zlikwidowanych lagrów Bad Sulza, Lichtenburg i Sachsenburg, powstał obóz Buchenwald.

³ Deportowanych do obozów Romów zaliczano do kategorii więźniów „aspołecznych” i oznaczano czarnym trójkątem.

⁴ Obóz w poznańskim Forcie VII miał charakter państwowego kacetu jedynie w początkowym okresie istnienia, od 10 października do połowy listopada 1939 r. W kolejnych latach funkcjonował jako więzienie policyjne (*Staatspolizeistelle*) i obóz przejściowy (*Durchgangslager*) – zob.: M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 190.

⁵ *Hitlerowskie obozy i ośrodki przymusowego odosobnienia oraz ich rola w realizacji programu ludobójstwa i zagłady narodu polskiego* [w:] *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pilichowski i in., Warszawa 1979, s. 21 nn.

⁶ E. Kogon, *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*, Frankfurt am Main 1946, s. 158.

⁷ W. Grabowski, *Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945*, [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 32.

⁸ *Ibidem*, s. 29.

⁹ Ocalało ok. 860 tys. Polaków i Żydów (obywateli polskich). Zob. *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, 2017, <https://amularczyk.pl/wp-content/uploads/2017/09/raport-straty-wojenne-pl.pdf>, s. 36 [dostęp: 25 I 2022 r.].

COFNIJ SIĘ